

М. В. Маркова, д-р мед. наук, Т. Г. Ветрила, канд. мед. наук
Харківська медична академія післядипломної освіти (м. Харків)

ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СІМ'Ї

Сім'я і проблеми її життєдіяльності є об'єктом дослідження з глибокої стародавності. Ще античні мислителі Платон, Аристотель та Овідій у своїх працях критикували типи родини, що існували за їх часів, і висували проекти її перетворення.

Розглядаючи проблему функціонування сім'ї, дослідники виділяють деякі закономірності її формування та стадії розвитку, які, на нашу думку, найбільш послідовно обґрунтовані в роботах В. В. Кришталю, І. А. Семенкіної [1, 2].

Так, передусім народженню родини знайомство майбутніх членів подружжя, формування мотивів вступу до шлюбу, взаємне рішення створити родину. На даному етапі велику роль відіграє як фізичний вигляд (фігура, обличчя, тембр голосу, манера поведінки, мови, міміка, стиль, жестикуляція), так і особистісні риси, що викликають симпатію, закоханість, любов.

Перша стадія розвитку сім'ї — реєстрація шлюбу, народження родини. Ця стадія проходить три етапи: романтичний і етапи психологічної і сексуальної адаптації.

Романтичний етап, як правило, виникає до шлюбу і продовжується в шлюбі. Він характеризується великою захопленістю чоловіка і жінки один одним, поклонінням обранцю, зачарованістю, закоханістю. Партнери бачать тільки достоїнства один одного, дивляться «через рожеві окуляри», реальне сприйняття один одного знижено чи взагалі відсутнє.

Етап психологічної адаптації обумовлюється реалізацією подібних придбаних і різних вроджених рис особистості, повагою членів родини один одного, чесністю, толерантністю, єдністю домінуючої мотивації, ціннісних орієнтацій, проведенням дозвілля, збігом інтересів, духовних цінностей, умінням подружжя конструктивно спілкуватися при виникненні проблем в сімейному житті.

Етап сексуальної адаптації характеризується збігом сексуальної активності, відповідністю статеворольової і сексуально-еротичної поведінки подружжя.

На першій стадії важлива рольова позиція чоловіка як чоловіка та особистості, а також позиція дружини як жінки й особистості.

Друга стадія розвитку сім'ї — аксіологічна, на цій стадії відбувається вироблення настанови і визначаються рольові позиції чоловіка — як особистості, чоловіка, хазяїна, батька, працівника (професіонала) і дружини — як особистості, жінки, господарки, матері, робітниці. Також на цій стадії відбувається формування стереотипу поведінки подружжя, виконання ними функцій сім'ї. Важливим моментом у формуванні родини є те, як чоловік і жінка оцінюють рольові позиції один одного.

Третя стадія розвитку сім'ї — стадія особистісного росту кожного, що виявляється у формуванні сімейної соціально-психологічної компетентності — здатності членів родини ефективно взаємодіяти в системі сімейних міжособистісних відносин. У цю систему входить уміння орієнтуватися в сімейних ситуаціях, правильно визначати особистісні риси й емоційний стан членів родини, вибирати конструктивні способи спілкування

з ними і реалізувати ці способи в процесі взаємодії. Для досягнення соціально-психологічної компетентності необхідне адекватне місце «Я» у системі цінностей, перевага конструктивної мотивації, високий ступінь розвитку когнітивних функцій (мислення, інтелекту), висока оцінка значимості кожного члена родини як особистості.

Четверта стадія розвитку сім'ї — утворення погодженого образу родини, поява в кожного з пари почуття «Ми», «родина».

Існують також декілька закономірностей розвитку сім'ї [1—4].

З часом відбуваються зміни у функціях родини: одні втрачаються, інші з'являються відповідно до нового життєвого укладу. Протягом сімейного життя функції родини змінюються залежно від стадій формування родини, особистісних рис її членів і стажу сімейного життя. Це — перша закономірність розвитку сім'ї.

Послідовність, наступність і взаємозв'язок стадій і етапів формування сім'ї є другою закономірністю її розвитку.

Третя закономірність полягає в тому, що на кожній стадії порушення функціонування та адаптації сім'ї мають свої причини.

Четверта — порушення на ранніх етапах можуть приводити до більш грубих змін у функціонуванні й адаптації сім'ї на наступних етапах.

П'ята закономірність полягає в тому, що формування родини тісно пов'язано з її життєвим циклом, але це — не ідентичні поняття. Життєвий цикл родини переважна більшість авторів [2—4] розглядає в залежності від віку дітей: а) народження першої дитини; б) родина з дітьми шкільного віку; в) із дітьми, які дорослішають; г) початок поділу родини (відокремлене самостійне життя дітей); д) батьки без дітей; е) подружня пара в пенсійному віці; є) самотнє старіння.

Шоста закономірність — функції сім'ї відповідають потребам кожного її члена і всієї родини в цілому, але їх кількість значно більша, тому що одна потреба може задовольнятися декількома функціями.

Сьома закономірність — порушення функціонування сім'ї може підвищити соціальну адаптацію членів родини, що залежить від психологічних механізмів захисту кожного члена родини і сімейних захисних механізмів.

Восьма закономірність полягає в тому, що тривалість формування сім'ї залежить від підготовленості молодих людей до шлюбу, мотивів створення родини й особистісних рис чоловіка і жінки.

На будь-якій стадії і на кожному етапі розвитку сім'ї можуть виникати конфлікти між подружжям, іншими членами родини, а також внутрішньоособистісні конфлікти, що може призводити до порушень функціонування сім'ї, що багато в чому залежить від того, наскільки задовольняються потреби кожного члена родини.

За А. Maslow [5], потреби членів родини можна згрупувати, виділивши в них ієрархічно зв'язані рівні, а саме: а) фізіологічні потреби; б) потреба в безпеці і захищеності; в) соціальні потреби; г) потреби в повазі; д) потреба в самовираженні.

У разі незадоволення будь-якої з цих потреб, обумовленого невиконанням функцій родини чи зниженням рівня функціонування сім'ї, можливе порушення її функціонування.

Важливою характеристикою родини є її функціональна структура. Під функціями сім'ї [6] розуміють напрямки її діяльності, що виражають сутність родини, її соціальний статус і місце в суспільстві.

Загальноприйнятої класифікації сімейних функцій немає, однак існує багато спроб класифікувати їх [1, 4, 5, 7]. До основних функцій родини відносять [8]:

а) репродуктивну — біологічне відтворення і збереження потомства, продовження роду;

б) виховну — духовне відтворення населення. Сім'я формує особистість дитини, робить систематичний виховний вплив на кожного члена протягом усього життя;

в) господарсько-побутову — підтримка фізичного стану родини, членів родини похилого віку;

г) економіко-матеріальну — підтримка одними членами родини інших: неповнолітніх, літніх, непрацездатних;

д) функцію організації дозвілля — підтримка родини як цілісної системи; зміст і форми проведення дозвілля залежать від рівня культури, національних традицій, індивідуальних прихильностей та інтересів, віку членів родини, їхніх доходів;

е) функцію соціального контролю — відповідальність членів родини за поведінку її членів у суспільстві, їхню діяльність; основу, що орієнтує, складають цінності й елементи культури, визнані в усьому суспільстві чи в соціальних групах.

На наш погляд, найбільш повною та вдалою є класифікація, що розроблена В. В. Кришталем [1, 2], який виділяє такі функції сім'ї: емоційну, духовну, сексуально-еротичну, репродуктивну, господарсько-побутову, виховну, функцію соціалізації, соціальної інтеграції, захисну, рольову, персоналістичну, функцію збереження здоров'я, психотерапевтичну, реабілітаційну.

За визначенням В. В. Кришталю:

а) емоційна функція — задоволення потреби членів родини в симпатії, повазі, визнанні, любові, емоційній підтримці, емпатії;

б) духовна (функція культурного спілкування) — задоволення потреби в спільному проведенні дозвілля, взаємному духовному збагаченні, духовному розвитку членів родини;

в) сексуально-еротична функція — задоволення сексуально-еротичних потреб подружжя;

г) репродуктивна функція — задоволення потреби мати дітей;

д) господарсько-побутова функція — задоволення матеріальних і побутових потреб членів родини;

е) виховна функція — задоволення індивідуальних потреб у батьківстві, материнстві, контакт з дітьми;

ж) функція соціалізації (первинної, вторинної, професійної) — розвиток у членів родини соціабельності, засвоєння й активне відтворення індивідуумом соціального досвіду, здійснюваного в спілкуванні і діяльності;

з) функція соціального інтегрування — турбота родини про знаходження її членами місця в (професійній) спільноті;

і) рольова функція — задоволення рольової потреби в родині;

к) захисна функція — задоволення потреби в захищеності, включаючи психологічний, фізичний і матеріальний захист;

л) функція збереження здоров'я — забезпечення збереження соматичного, психічного і сексуального здоров'я членів родини і необхідної допомоги при захворюванні;

м) функція персоналізації — забезпечення представленості в життєдіяльності членів родини і можливості виявляти себе в суспільному житті як особистість;

н) психотерапевтична функція — забезпечення психотерапевтичної допомоги членам родини у важких ситуаціях;

о) реабілітаційна функція (первинного соціального контролю) — забезпечення можливості реалізації сімейної і сприяння соціальної реабілітації, виконання соціальних норм у випадку захворювання.

Функціональність родини визначається тим, як задовольняються потреби кожного з її членів — соціальні (забезпечення харчуванням, одягом, житлом); соціально-психологічні (потреба і можливість займати певне місце в суспільстві, користатися прихильністю, захищеністю, увагою оточуючих, бути об'єктом поваги і любові); психологічні (потреба в персоналізації, самовираженні, потреба бути особистістю, а також духовні, культурні, інформаційні, естетичні потреби); біологічні (потреба в соматичному, психічному і репродуктивному здоров'ї).

За визначенням Е. Г. Ейдміллера і В. В. Юстіцькіса [9], нормально функціонуюча сім'я — це родина, що відповідально і диференційовано виконує свої функції, внаслідок чого задовольняється потреба в зростанні і змінах як родини в цілому, так і кожного з її членів.

Важливими умовами існування родини є спільна діяльність і певна локалізація — житло, будинок, власність як економічна основа її життя, а також загальнокультурне середовище в межах культури певного народу, конфесії, держави. Таким чином, родина — це заснована на єдиній загальносімейній діяльності спільнота людей, пов'язаних узами шлюбу — батьківства — споріднення (кровного і духовного), що здійснює відтворення населення і послідовність сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримку членів родини [10].

Як показали дослідження соціологів, у сучасному суспільстві основними мотивами виникнення і створення родини є симпатія і любов. Однак, взаємна любов — умова необхідна, але недостатня для досягнення і зміцнення сімейної адаптації подружньої пари. Найважливіше значення у її збереженні має характер спілкування подружжя [11].

Психологами виділені характеристики спілкування подружжя, які є психологічними передумовами щастя в шлюбі. Це — відкритість — безболісне обговорення будь-яких тем; інтимність — значимість для кожного з пари і глибина обговорюваних тем; взаємна довіра; високий рівень співпереживання, співучасті в проблемах один одного; конструктивність — уміння знаходити взаємоприйнятні рішення; усвідомлення щирих почуттів і переживань один одного, розуміння того, що ці почуття і переживання самі по собі є цінністю [7, 12].

Успішність функціонування сім'ї залежить багато в чому і від соціальних факторів. Як відзначають В. В. Кришталь зі співавторами [13, 14], на формування цілісного любовного почуття впливають: формування

світогляду, переконання, характер, загальні традиції, морально-етичні настанови подружжя. Сексуальна поведінка залежить від традицій, релігії, звичаїв, обрядів, ритуалів, ставлення суспільства до сексу і, нарешті, від сімейного виховання. Усі ці фактори взаємозалежні і можуть приводити до утворення сексуальних комплексів, що негативно впливають на різні прояви сексуальності і сексуальну поведінку в цілому. Комплекси в поведінці і міфи, що формують певні настанови у сексуальних стосунках, можуть сприяти створенню умов для розвитку порушень сексуального здоров'я.

Гарний шлюб характеризується такими ознаками: толерантністю, повагою один до одного, чесністю, бажанням бути разом, подібністю інтересів і ціннісних орієнтацій. А. Н. Обозова [15] вважає, що стабільний шлюб обумовлюється збігом інтересів і духовних цінностей подружжя і контрастністю їхніх особистісних рис. Відповідно до цього стійкість шлюбу визначають особистісні риси сімейної пари, моральна й емоційна сторона їхніх взаємин, а також ступінь виконання сімейних функцій, обумовлених як життєдіяльністю родини, так і безпосереднім задоволенням певних потреб її членів.

Дослідники виділяють також поняття дієздатності та активності сім'ї [12]. Дієздатність сім'ї може бути:

а) обмеженою (у силу деяких особливостей її члени нездатні самостійно заробляти засоби існування і вписатися в систему соціальних відносин — пенсіонери, інваліди);

б) тимчасово обмеженою (деякі особливості лише тимчасово обмежують соціально-економічну самостійність; наприклад, родини, що переживають який-небудь вид соціальних катаклізмів, включаючи безробіття, які мають дітей, родини інвалідів);

в) необмеженою (члени родини мають повний спектр можливостей вписатися в соціальний простір і адаптуватися до умов, що змінюються).

Активність родини характеризує орієнтацію на нарощування й актуалізацію її ресурсів, тобто ступінь самозабезпечення і самопомоги. Виділяють три види активності:

а) власне активність (орієнтація на свої сили, висока мобільність, розвиток адаптаційних здібностей);

б) обмежена активність;

в) пасивність (орієнтація на утримання, низька мобільність, нерозвиненість адаптаційних здібностей).

З погляду авторів цієї класифікації, соціально-психологічна підтримка може бути необхідна будь-якій родині. Особливо потребують допомоги родини пасивні. Вони мають малий власний потенціал для подолання кризових ситуацій.

Розрізняють родини також за способами реагування на стресові, конфліктні ситуації і нормативні кризи (пов'язані з певними етапами сімейного функціонування) [12]. В основу даної типологізації покладений феномен психологічного здоров'я сім'ї — інтегральний показник її функціонування, що відбиває якісну сторону соціально-психологічних процесів сім'ї, показник соціальної активності її членів у внутрішньосімейних відносинах, у соціальному середовищі і професійній сфері, а також стан широкосередочного психологічного благополуччя родини, що забезпечує адекватну життєвим умовам регуляцію поведінки і діяльності всіх її членів. Цей показник характеризує два основних типи родин.

Благополучні родини. Їхні проблеми, як правило, зумовлені внутрішніми протиріччями і конфліктами, що пов'язані з умовами життєдіяльності, які змінюються у соціумі:

а) з надмірним прагненням захистити один одного, допомогти іншим членам родини («поблажлива, потурлива гіперпротекція» і «надмірна опіка»);

б) з неадекватністю співвіднесення власних уявлень про родину і тих соціальних вимог, що пред'являються до неї на даному етапі суспільного розвитку (труднощі сприйняття протиріч сучасного соціуму).

Неблагополучні родини. Психологічні проблеми виникають через невдоволення потреби одного чи декількох членів родини під впливом найсильніших внутрішньосімейних і загальносоціальних життєвих факторів. Головною проблемою, як правило, є становище дитини в родині і ставлення до неї батьків. У неблагополучних родинях у батьків найчастіше виявляються різні відхилення: проекція на дитину власних небажаних рис, жорстокість і емоційне відторгнення, нерозвиненість батьківських почуттів тощо.

Неблагополучні родини поділяють на конфліктні, кризові і проблемні.

Конфліктні родини. У взаєминах батьків і дітей є сфери, в яких інтереси, потреби, наміри і бажання членів родини приходять у зіткнення, породжуючи сильні і тривалі негативні емоційні стани. Шлюб може довгостроково зберігатися завдяки взаємним поступкам і компромісам, які його формують.

Кризові родини. Протистояння інтересів і потреб членів родини має особливо різкий характер і охоплює важливі сфери життєдіяльності сімейного союзу. Члени родини займають непримиренні і навіть ворожі позиції по відношенню один до одного, не погоджуючись ні на які поступки чи компромісні рішення. Кризові шлюби розпадаються або перебувають на межі розпаду.

Проблемні родини. Для них характерна поява особливо важких ситуацій, здатних привести до розпаду шлюбу. Наприклад, відсутність житла, важка і тривала хвороба одного з подружжя, відсутність засобів на утримання родини, осудження за карний злочин на тривалий термін і ціла низка інших надзвичайних життєвих обставин. Такі родини на теперішній час є найбільш розповсюдженою категорією, для яких ймовірні перспективи загострення сімейних взаємин або поява важких психічних розладів у членів родини.

В. В. Кришталь [14] виділяє три типи шлюбу: гармонійний, дисгармонійний та псевдогармонійний.

Гармонійний тип шлюбу визначається максимально високим рівнем соціальної, психологічної, соціально-психологічної і сексуально-еротичної адаптації, що обумовлює подружній синергізм.

Дисгармонійний тип шлюбу характеризується наявністю ізолюваного чи сполученого порушення адаптації подружжя. Цей тип існує в двох варіантах:

а) антагоністичному (що виникає у випадках, коли члени родини мають такі риси особистості, які різко обмежують чи цілком протидіють досягненню адаптації на всіх рівнях подружньої взаємодії);

б) в такому, що негативно доповнює (подружжя є патологічними комплементарними партнерами, причому патологічне доповнення засноване на синтропічності особистісних рис кожного з подружжя).

Псевдогармонійний тип шлюбу виникає, коли в обох з подружжя є психопатологія, що приводить до їхньої уявної адаптації при наявній невідповідності особистою

і суспільної моралі й етики. У цьому типі шлюбу виділяються псевдопозитивно доповнюючий, псевдосимбіотичний, псевдосинергічний варіанти.

Т. Б. Дмитрієва, Б. С. Положий [16] виділяють три соціальних типи родин, що відіграють різну роль у процесі формування, збереження та зміцнення психічного здоров'я.

Перший тип одержав умовну назву «надійний тил». Характеризується щирими теплими взаєминами всіх членів родини, їхніми загальними турботами та інтересами, комфортним психологічним мікрокліматом. Особливо важлива існуюча в родині функція взаємної соціальної підтримки. Ця функція є своєрідним буферним механізмом для пом'якшення психологічних наслідків стресу. Таким чином, міжособистісні взаємини, що існують у родині типу «надійний тил», є факторами охорони психічного здоров'я, виконуючи саногенну і протективну функції.

Другий тип — «фронтна зона». Така родина характеризується наявністю деструктивних міжособистісних відносин, що доходять до постійних скандалів, конфліктів, взаємних принижень. Між членами родини існує виражена напруженість, несприйняття один одного, відсутня функція соціальної підтримки. Такі взаємини є факторами психічної дезадаптації, сприяють невротизації особистості. У підсумку даний тип родини є патогенним у відношенні психічного здоров'я.

Третій тип має умовну назву «нейтральна смуга». Міжособистісні відносини в таких родинах мають формальний, байдужний, холодний характер. Дефіцит в емоційній сфері, відсутність функції соціальної підтримки в родинах такого типу є факторами ризику у відношенні порушень психічного здоров'я.

Таким чином, визначення механізмів функціонування сім'ї, вивчення можливостей адаптації її членів, виділення типів сім'ї дозволяє диференційовано підходити до розроблення системних корекційних заходів щодо його порушень, в основу яких має бути покладена каузальна сімейна психотерапія, що спрямована в першу чергу на усунення негативних установок, особистісний розвиток членів сім'ї, формування родинної соціально-психологічної компетентності, що сприяє конструктивному вирішенню конфліктів, виконанню усіх функцій сім'ї та адаптації її членів.

М. В. Маркова, Т. Г. Ветрила

Общий взгляд на проблему формирования и функционирования семьи

Харьковская медицинская академия последипломного образования (г. Харьков)

С позиции системного подхода, на основании анализа современных научных воззрений на проблему формирования и функционирования семьи, выделены основные закономерности становления и развития семейной системы, рассмотрены функции семьи, выполнение которых необходимо для успешного семейного функционирования. Сделан вывод о необходимости изучения типов семейного функционирования и адаптационных возможностей ее членов для разработки системных психокоррекционных мероприятий, направленных на повышение успешности функционирования семейной системы.

Список литературы

1. Кришталь В. В., Семенкина И. А. Системный подход к диагностике, психотерапии и психопрофилактике нарушения здоровья семьи // *Международный медицинский журнал*. — 2000. — № 1. Т. 6. — С. 11—15.
2. Кришталь В. В. Системная семейная психотерапия нарушений здоровья семьи / В. В. Кришталь // *Медицинская психология*. — 2007. — Т. 1, № 2. — С. 3—8.
3. Семенкина И. А. Супружеская дезадаптация при нарушении функций семьи и ее психологическая коррекция: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.04 «Медицинская психология». — К., 2001. — 20 с.
4. Райгородский Д. Я. Психотерапия семейных отношений: Уч. пособие. — Самара: БАХРАХ-М, 2004. — 704 с.
5. Добряков И. В. и др. Семейный диагноз и семейная психотерапия: Уч. пособие / И. В. Добряков, И. М. Никольская, Э. Г. Эйдемиллер — СПб.: Речь, 2007. — 352 с.
6. Maslow A. The father reaches of human nature.— New York: Viking, 1971. — 202 p.
7. Психология: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп.— М.: Политиздат, 1990.— 494 с.
8. Изард К. Эмоции человека / К. Изард.— СПб.: Питер Кому, 1998. — 572 с.
9. Эйдемиллер Э., Юстицкис Г. В. Психология и психотерапия семьи. — СПб.: ЗАО «Из-во Питер», 1999. — 656 с.
10. Максименко С. Д. Личность начинается с любви // *Медицинская психология*. — 2006, № 2. — С. 3—13.
11. Кон И. С. Сексология: Уч. пособие. — М.: Academia, 2004. — 384 с.
12. Райгородский Д. Я. Психология семьи. Серия «Психология семейных отношений»: Уч. пособие для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. — 752 с.
13. Кришталь В. В. Любовь и секс как лечебный фактор // *Медицинская психология*. — 2006. — № 2. — С. 14—19.
14. Кришталь В. В. та ін. Сексологія: навч. посібник: в 4-х ч. / В. В. Кришталь, Є. В. Кришталь, Т. В. Кришталь. — Х.: Фоліо, 2008. — 990 с.
15. Обозова А. Н. Психологические проблемы службы семьи и брака // *Вопросы психологии*. — 1984. — № 3. — С. 104—110.
16. Руководство по социальной психиатрии / Под ред. Т. Б. Дмитриевой. — М.: Медицина, 2001. — 560 с.

Надійшла до редакції 20.01.2009 р.

М. V. Markova, T. G. Vetryla

General view to the problem of forming and functioning of family

Kharkiv medical Academy of Postgraduate Education (Kharkiv)

From position of approach of the systems on the basis of analysis of modern scientific views on the problem of forming and functioning of family, basic conformities to law of becoming and development of the family's system are selected, family's functions are considered. A conclusion about the necessity of study of types of the family's functioning and adaptation possibilities of its members for development of system psycho correction measures, directed on the increase of success of functioning of the family's system is done.